

УДК 159.938.3:378

ОЛЕКСІЙ ШЕВЯКОВ, ПАВЛО ЛУКОЯНОВ, ІГОР ШРАМКО

м. Дніпро

shevyakov_1962@mail.ru

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

У статті висвітлено наукові підходи до дослідження категорії ціннісних орієнтацій у філософсько-психологічному аспекті. Розглянуто значення категорії якості життя у ціннісних уявленнях особистості. Проаналізовано феномен «цінність» в зв'язку з психологічним поняттям установки й у протиставленні з ним. Висвітлено історію дослідження ціннісних орієнтацій особистості з позицій класичного психоаналізу, гуманістичної та екзистенціальної психології. Розглянуто погляди радянських та пострадянських психологів, які досліджували проблему ціннісних орієнтацій в контексті якості життя людини.

Ключові слова: філософський, психологічний підходи до дослідження категорії якості життя, буття, ціннісні орієнтації, особистість.

У 60-ті роки ХХ ст. у вітчизняній науці були визначені місце і роль теорії цінностей, її значення для розвитку комплексу наук про людину і суспільство, позначилися перспективи її розвитку в єдності гносеологічного, психологічного і педагогічного аспектів. У дослідженнях останніх років сформувався категоріальний апарат, що включає поняття «цінність», «ціннісне відношення», «оцінка», «ціннісні орієнтації». Однак дотепер недостатньо дослідженим є зв'язок ціннісних орієнтацій та якості життя особистості.

Мета статті – обґрунтувати та теоретично дослідити вплив ціннісних орієнтацій на якість життя сучасної людини.

Першими дослідниками нового психологічного феномена «цінність» прийнято вважати американських дослідників У. Томаса і Ф. Знанецького. У своїй знаменитій праці «Польський селянин у Європі й Америці» вони визначали поняття цінності в зв'язку з психологічним поняттям установки й у протиставленні з ним. Для цих авторів цінністю є будь-який предмет, що володіє змістом, що піддається визначенню, і є значущим для членів якої-небудь соціальної групи. Установки є суб'єктивною орієнтацією членів групи стосовно соціальних цінностей.

Класичний психоаналіз З.Фрейда зосереджує увагу на внутрішніх біологічних факторах розвитку особистості. Все мислення З. Фрейда знаходиться на передумові, що

тіло – єдине джерело щиросердечного досвіду. Він припускав, що прийде час, коли всі щиросердечні феномени зможуть бути пояснені прямими посиленнями на фізіологію мозку. У основу поведінки людини психоаналіз ставить неусвідомлювані інстинктивні потяги «Ід», що служать імпульсом до задоволення біологічних потреб відповідно до принципу задоволення. В. Г. Алексеева вказує, що, природно, «Ід» не знає цінностей, добра й зла, моралі [1, 65].

Однак, усупереч поширеній думці, теорія З. Фрейда все-таки має на увазі визначену ціннісно-нормативну регуляцію поведінки людини. «Супер-его» у Фрейда являє собою, власне кажучи, сховище як несвідомих, так і соціально обумовлених моральних установок, етичних цінностей і норм поведінки, що служать свого роду суддею або цензором діяльності й думок «Его», встановлюючи для нього визначені границі.

Ряд сучасних дослідників вважають, що будь-який елемент тричленної структури особистості З. Фрейда може служити джерелом і місцем перебування цінностей. Так, В. Г. Алексеева вважає, що «Супер-его» містить соціальні норми та цінності, а «Его» – індивідуальні цінності, що є результатом «окультурення» несвідомих стимулів «Ід». Цінності «Его», за її словами, сильніші й істинніші загальноприйнятої системи цінностей [1, 66]. Автор наголошує, що багато стимулів

сфери несвідомого, у свою чергу, засновані на «свідомо прийнятих» моральних цінностях – вони ніби «опускаються» зверху й настільки глибоко й органічно засвоюються, що можуть протистояти не тільки свідомим намірам, але й інстинктивним потягам, і навіть у гіпнотичному стані не вдається вселити людині те, що суперечить міцно засвоєним цінностям. Соціальні аспекти розвитку особистості, які лише поверхнево розглядалися З. Фрейдом, одержали подальший розвиток у роботах його послідовників – А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма, Г. Саллівена. В індивідуальній психології А. Адлера важливе місце займає концепція «соціального інтересу», що розуміється як почуття спільності, прагнення вступати в соціальні відносини співробітництва, як джерело активності особистості, протиставлюваній лібідю З. Фрейда. Соціальний інтерес формується в процесі ідентифікації і є «барометром нормальності».

Таким чином, у розвитку уявлень про особистість в приведених «біологізаторських» теоріях виявляється визначена загальна закономірність, що полягає в поступовому прийнятті ідеї про соціальну обумовленість поведінки людини і, відповідно, звертанні до проблеми ціннісних орієнтацій. Однак найбільше значення ціннісні орієнтації особистості мають у гуманістичній і екзистенціальній психології.

Центральним поняттям теорії особистості К. Роджерса є «самість», що ним визначається як «організована, рухлива, але послідовна концептуальна модель сприйняття характеристик і взаємин «Я», або самого себе, і разом з тим система цінностей, застосовуваних до цього поняття» [11, 120]. На його думку, у структуру самості входять як «безпосередньо пережиті організмом», так і запозичені, «інтроекційовані» цінності, що людиною помилково інтерпретуються як власні. Вчений зазначає, що саме організм поставляє дані, на основі яких формуються ціннісні судження. Він думає, що і внутрішні і зовнішні цінності формуються або приймаються, якщо сприймаються «фізіологічним апаратом» як сприятливі збереженню й зміцненню організму – саме на цій підставі засвоюються узяті з культури соціальні цінності. Однак К. Роджерс згадує і про необхідність усвідомлення виникаю-

чих переживань як основу ціннісних уявлень про якість життя.

А. Маслоу справедливо відзначає, що здорові люди напевно, роблять «правильний вибір» у біологічному змісті [9, 209]. По його вислову, «обрані цінності і є цінності», при цьому дійсно правильний вибір – це той, котрий веде до самоактуалізації. Вибір людиною вищих цінностей визначений самою її природою, а не божественним початком або чим-небудь іншим, що знаходиться за межею людської сутності. При наявності вільного вибору людина сама «інстинктивно вибирає істину». Говорячи про природність внутрішніх «психобіологічних» цінностей, А. Маслоу підкреслює те, що будь-які інстинктивні схильності людини набагато слабкіші сил цивілізації. При цьому він так само, як і К. Роджерс, бачить «якісно-життєво необхідну» роль психолога в актуалізації, «пробудженні» внутрішніх цінностей людини.

Г. Олпорт, думаючи, що джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, виділяє також ряд ціннісних орієнтацій, не продиктованих моральними нормами, наприклад, допитливість, ерудиція, спілкування і т.д. Моральні норми й цінності формуються та підтримуються за допомогою зовнішнього підкріплення. Вони виступають скоріше в якості засобів, умов досягнення внутрішніх цінностей, що є цілями особистості. Перетворення засобів у цілі, зовнішніх цінностей у цінності внутрішні Г. Олпорт називає «функціональною автономією», що розуміється ним як процес трансформації «категорії знання» і «категорії значимості». «Категорії значимості» виникають при самостійному усвідомленні змісту отриманих ззовні «категорій знання». Г. Олпорт відмічає, що цінність – це якийсь особистісний зміст. Дитина усвідомлює цінність всякий раз, коли зміст має для неї принципову важливість [10, 133].

Самого факту усвідомлення цінностей, однак, не цілком достатньо для їхнього внутрішнього прийняття особистістю. Усвідомлення цінностей, за словами В. Франкла, додає їм об'єктивний, універсальний характер: «як тільки я досягаю яку-небудь цінність, я автоматично усвідомлюю, що ця цінність існує сама по собі, незалежно від того, приймаю я її

чи ні» [1, 67]. В. Франкл розумів під цінностями особистості так звані «універсали смисли», тобто смисли, властиві більшості членів суспільства, всьому людству протягом його історичного розвитку. Суб'єктивна значимість цінності, на думку В. Франкла, повинна супроводжуватися прийняттям відповідальності за її реалізацію.

Початок власне аксіологічного етапу наукового знання звичайно, зв'язується з роботами основоположників медичної психології, що ввели поняття «значимість» як критерію істини в пізнанні і, за аналогією, поняття «цінність» як критерію етичної поведінки. Аксіологічний етап характеризується остаточною поділом понять реальності й цінності як об'єкта бажань і прагнень людини. Так аксіологи окремо описують місце людини в трьох сферах: дійсності, істинності й цінності.

У аксіології увесь світ розділяється на реальне буття (дійсність) і ідеальне буття (цінності), а свідомість, відповідно, – на емпіричну і «нормативну». Сутність цінностей складається в їхній значимості, а не в їх фактичності, вони виступають як ідеальна загальна норма, що додає реальності смисл. Розділяються речі, що є носіями якостей, які можна досягти за допомогою інтелектуальних функцій, і блага, що є носіями «ціннісних якостей». Зазначається, що благо є подібне єдності ціннісних якостей. Відповідно, цінності, як і речі, носять об'єктивний характер, представляючи собою «особливе царство предметів». Відмінність цінностей полягає в особливому характері їхнього пізнання, що здійснюється за допомогою емоційних функцій, відчуття. Цей процес називається «емоційним інтуїтивізмом», наголошується особливе «царство цінностей», що носять незмінний, вічний, абсолютний характер. «Царство цінностей» перебуває за межами як дійсності, так і свідомості людини. Свідомість визначається двома сферами: реальною дійсністю й ідеальною повинністю. Детермінаціями свідомості людини в цих сферах є, відповідно, воля й цінності, при цьому цінності виступають як орієнтир для вольового зусилля, а воля – як засіб реалізації цінностей. Зміст цінностей полягає в узгодженні дійсності з належним і твердженні того, що є значимим.

Щодо радянських та пострадянських психологів, то за словами Б. Ф. Ломова, незважаючи на розбіжності трактувань поняття «особистість», у всіх вітчизняних підходах у якості її провідної характеристики виділяється спрямованість. Спрямованість, розкривається по-різному у роботах

С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Б. Г. Ананьєва, Д. М. Узнадзе, Л. І. Божович і інших класиків радянської психології, виступає як системоутворююча властивість особистості, що визначає весь її психічний склад. Б. Ф. Ломов визначає спрямованість як «відношення того, що особистість одержує і бере від суспільства (матеріальні, і духовні цінності), до того, що вона йому дає, вносить у його розвиток» [8, 311]. Таким чином, у спрямованості виражаються суб'єктивні ціннісні відносини особистості до різних сторін дійсності. Підкреслюючи психологічний характер цінностей, як об'єкта спрямованості особистості, вчені використовують поняття «ціннісні орієнтації», визначені як спрямованість особистості на ті або інші цінності життя.

Розвиток особистості, за Л. С. Виготським, обумовлений освоєнням індивідом цінностей культури, що опосередковано процесом спілкування. За його словами, значення й смисли, зароджуючись у відносинах між людьми, зокрема, у прямих соціальних контактах дитини з дорослими, потім за допомогою інтеріоризації «проникають» у свідомість людини [4, 96].

С. Л. Рубінштейн також пише, що цінності «є похідними від співвідношення світу й людини, виражаючи те, що є у світі, включаючи те, що створює людину в процесі історії, значиме для людини» [12, 310].

На думку Б. Г. Ананьєва, вихідним моментом індивідуальних характеристик людини, як особистості є її статус у суспільстві, так само, як і статус спільноти, у якій складалася й формувалася дана особистість. На основі соціального статусу особистості формується система її соціальних ролей і ціннісних орієнтацій життя. Статус, ролі і ціннісні орієнтації, за словами Б. Г. Ананьєва, утворили первинний клас особистісних властивостей, що визначають особливості структури і мотивації поведінки і, у взаємодії з ними характер і схильності людини [2, 210].

Вивчення ролі суспільно-соціальних відносин у формуванні особистості стосовно її ціннісних орієнтацій було продовжено в роботах Б. Д. Паригіна, Г. М. Андреевої, А. І. Донцова, Л. І. Анциферової, В. С. Мухіної, А. А. Бодальова, Г. Г. Дилигенського, В. Г. Алексеєвої. З точки зору цих вчених, спрямованість особистості на визначені цінності – ціннісні орієнтації – формує суспільство. Саме суспільство пред'являє визначену систему цінностей, що людина «чуйно вловлює» у процесі постійного «обстеження границь і складу норм» і формування їхніх власних, індивідуально-особистісних еквівалентів.

Необхідно підкреслити, що психологічний підхід до визначення цінностей полягає не в розгляді ціннісної системи суспільства, як зовнішньої, стосовно людини сукупності норм і правил, а в аналізі соціально обумовленого характеру прийняття цінностей особистістю. Так, С. Л. Рубінштейн бачив задачу психології у тому, щоб «перебороти відчуження цінностей від людини» [12, 211]. У даному контексті як основний засіб прийняття особистістю цінностей суспільства може розглядатися поняття «діяльність», що займає ключове місце в теорії О. М. Леонтєва. За його словами, реальним базисом особистості людини виступає сукупність суспільних по своїй природі відносин до світу, що реалізуються його діяльністю [7, 225]. Становлення особистості полягає в закономірній перебудові системи відносин і ієрархії змістоутворюючих мотивів у процесі спілкування й діяльності. Грунтуючись на концепції О. М. Леонтєва можливо зробити висновок, що будь-яка цінність характеризується двома властивостями – особистісним значенням і змістом. Значення цінності являє собою сукупність суспільно значимих властивостей, функцій предмета або ідей, що роблять їх цінностями в суспільстві, а особистісний зміст цінностей визначається самою людиною.

Як писав Д. Н. Узнадзе, людина реагує на впливи зовнішньої дійсності в більшості випадків лише після того, як вона переломила їх у своїй свідомості, лише після того, як вона осмислила їх. Осмислення, «об'єктивація» явищ зовнішнього світу в процесі індивідуального досвіду, призводить, за словами

Д. Н. Узнадзе, до постійного розширення області установок людини. Аналогічна роль значеннєвих утворень у формуванні власне цінностей особистості розкривається в роботах Ф. Е. Василюка, Б. С. Братуся, Б. В. Зейгарник, А. Г. Асмолова, В. Е. Чудновського, В. І. Слободчикова, Д. О. Леонтєва.

Ф. І. Василюк, вважає, що цінність не є предметом потреби, ні мотивом, оскільки останні завжди «корисливі» і борються тільки за «свій» інтерес, на відміну від цінності, що може бути «нашою» і навіть в інтрапсихічному просторі виконує інтегруючі, об'єднуючі функції [3, 292]. Д. О. Леонтєв також вказує на те, що цінності «не егоїстичні». Він справедливо відзначає при цьому, що, на відміну від потреб, цінності не обмежені даним моментом і не ведуть до чого-небудь зсередини, а «притягають ззовні» [6, 184].

При наявності ситуації, у якій можливе задоволення визначеної потреби, включається особливе регулятивне утворення, що Д. Н. Узнадзе називає установкою. Функція установки полягає в тому, що вона «вказує» предмет потреби, здатний задовольнити її у даній ситуації. Установки з ціннісними орієнтаціями особистості поєднує стан готовності. Як писав вчений, «готовність діяти тим або іншим способом уже містить у собі оцінку, а оцінювання припускає установку як готовність певним чином реалізувати цінності» [1, 69]. У той же час число цінностей, які може мати індивід, значно менше, ніж число установок, зв'язаних з конкретними ситуаціями. Більшість вітчизняних авторів дотримуються точки зору, що саме цінності визначають основні якісні характеристики установки, маючи велику суб'єктивну значимість, а не навпаки. На нашу думку, ціннісні орієнтації як регулятивний механізм охоплюють більш широке коло проявів якості життя людини, аніж установки, що у грузинській психологічній школі зв'язуються в основному з біологічними потребами.

Установки, атитюди і ціннісні орієнтації особистості регулюють реалізацію потреб людини в різних соціальних ситуаціях. Ми поєднуємо всі перелічені вище регулятивні утворення як диспозиції, тобто «схильності». У своїй «диспозиційній концепції регуляції

соціальні поведінки особистості» ми аргументуємо ієрархічну організацію системи диспозиційних утворень. У розробленій нами концепції на нижчому рівні системи диспозицій розташовуються елементарні фіксовані установки, що носять неусвідомлюваний характер і пов'язані із задоволенням вітальних потреб. Другий рівень складають соціально-фіксовані установки, або атитюди, що формуються на основі потреби людини у включенні в конкретне соціальне середовище. Третій рівень системи диспозицій – базові соціальні установки – відповідає за регуляцію загальної спрямованості інтересів особистості в тих або інших конкретних сферах соціальної активності людини. Вищий рівень диспозицій особистості являє собою систему її ціннісних орієнтацій, що відповідає вищим соціальним потребам і відповідає за відношення людини до життєвих цілей і засобів їх задоволення. Кожен рівень диспозиційної системи виявляється задіяним у різних сферах і відповідних їм ситуаціях спілкування: у найближчому сімейному оточенні, малій контактній групі, конкретній області діяльності і, нарешті, у визначеному типі суспільства в цілому.

Рівні регуляції поведінки людини розрізняються часткою біологічних і соціальних компонентів у їхньому змісті й походженні. Ціннісні орієнтації як вищий рівень диспозиційної системи цілком залежать від цінностей соціальної спільності, з яким себе ідентифікує особистість. Очевидно, що рівні диспозиційної системи особистості відрізняються також

ступенем усвідомленості регулятивних утворень. Ціннісні орієнтації визначають якісні життєві цілі людини, виражають відповідно те, що є для неї найбільш важливим і має для неї особистісний зміст, що потребує подальшого емпіричного дослідження.

Список використаних джерел

1. Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. — 2004. — Т. 5. — № 5. — С. 63—70.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб.: СПбУ, 2008. — 338 с.
3. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора / Ф. Е. Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. — М.: Смысл, 2007. — С. 284—314.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский — М.: Наука, 2010. — 226 с.
5. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е. И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб.: Питер, 2010. — С. 256—269.
6. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2007. — 264 с.
7. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции: Конспект лекций / А. Н. Леонтьев. — М.: МГУ, 2011. — 240 с.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 2004. — 446 с.
9. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. — М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2007, 300 с.
10. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. — М.: КСП; СПб.: Ювеша, 2008. — 240 с.
11. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия / К. Роджерс. — М.: Реалбук; К.: Ваклер, 2007. — 320 с.
12. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — М.: Педагогика, 2006. — 384 с.

OLEKSII SHEVYAKOV, PAVLO LUKOYANOV, IGOR SHRAMKO

Dnipro

VALUED ORIENTATIONS ARE IN CONTEXT OF QUALITY OF LIFE OF MAN

In the article the scientific going is analyzed near research of category of the valued orientations in a philosophical-psychological aspect. The value of category of quality of life in the valued presentations of personality is considered. Analyzed row of going near the phenomenon of the valued orientations and his connection with quality of life of personality: classic psycho-analysis, humanism psychology, axiology, soviet and postsoviet psychology. It is set that the levels of adjusting of conduct of man differ the stake of biological and social components in their maintenance and origin. Valued orientations as higher level of the disposition system fully depend on the values of social association with which it self is identified by personality. The levels of the disposition system of personality differ also the degree of realized of regulation educations.

Key words: philosophical, psychological approaches of research of category quality of life, life, valued orientations, personality.